

УДК 783.2; 781.24

*Підгорбунський Микола Анатолійович,
кандидат історичних наук, доцент,
Київський національний університет культури і мистецтв*

СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНІ ЧИННИКИ ПОЯВИ ПАРТЕСНОГО СПІВУ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРАВОСЛАВНІЙ ЦЕРКВІ

Стаття присвячена соціально-історичним чинникам появи багатоголосного церковного співу в українській православній церкві. Досліджено перший етап поширення європейської нотації та тонально-гармонічного багатоголосся на українських теренах.

Ключові слова: церковні братства, багатоголосний спів, європейська нотація, григоріанський хорал.

Статья посвящена социально-историческим факторам появления многоголосного церковного пения в украинской православной церкви. Исследовано первый этап распространения европейской нотации и тонально-гармонического многоголосия на украинской территории.

Ключевые слова: церковные братства, многоголосное пение, европейская нотация, григорианский хорал.

The article is devoted to the social and historical factors emergence of polyphonic church music in the Ukrainian Orthodox Church. Research first phase distribution of European notation and tonal harmonic polyphony on Ukrainian territory.

Key words: religious brotherhood, polyphonic singing, European notation, Gregorian chant.

Новим етапом у розвитку православної церковної музики було поширення на українських теренах партесного співу. Партесний спів (з лат. *partes* – «частини», «партії», «голоси») – вид церковного багатоголосного хорового співу [9]. Ця багатоголосна музика становила синтез досягнень хорової європейської культури та національного православного співу. Ініціаторами введення партесного співу в Україні стали православні церковні братства. Відкриваючи школи при монастирях, вони запроваджували вивчення партесного співу в братських і церковних хорах та запроваджували його в церковне богослужіння.

Побутування партесного співу в богослужінні української православної церкви досліджували українські та іноземні вчені: В. Разумовський, О. Барвінський, І. Гарднер, Я. Ісаєвич, Д. Мартинов, А. Цалай-Якименко, Ю. Ясіновський та ін. Створення цілісної картини побутування партесного співу в українській православній церкві неможливо здійснити поза висвітленням соціально-історичних чинників, які сприяли його появі в Україні. Значна частина партесних творів, які зберігаються в рукописах, не розшифровані та не опубліковані. Тому партесна музика на сьогодні ще недостатньо досліджена в

українському мистецтвознавстві. Нашим завданням є проаналізувати соціально-історичні чинники появи партесного співу в українському православному богослужінні, а також дослідити перший етап поширення багатоголосного співу на українських землях.

Передумовами поширення партесного співу була експансія Польщі проти західних руських князівств та поступова їхня полонізація. Першим під польський удар потрапило Галицько-Волинське князівство, яке з 1253 р. після коронації Данила Романовича стало називатися Руським королівством. У період феодалної роздробленості Русі воно стає одним із найбільших руських князівств і є спадкоємцем Київської династії.

За правління польського короля Казимира III розпочинається експансія на західні руські землі. Так, у 1340 р. він організував перший похід польсько-угорських військ на Королівство Русі. З цього часу Польща починає проводити загарбницьку політику до Галицького князівства, захоплюючи руські землі та намагаючись поширити католицьку віру на захоплених територіях. У цей період була заснована Львівська католицька архієпископія (1362). При наступному польському королі Людовіку, в 1375 р., виникають ще чотири єпископства: Галицьке, Перемишлянське, Луцьке та Кам'янецьке. При цьому два останні виникають на територіях, які не входили до складу Польського королівства, але польська влада заявляла претензії як на свій спадок від галицьких князів. У перший період заснування на руських землях католицьких єпископств, їх паства була досить малочисленною і складалася в основному із польських колоністів. Польські королі, намагаючись закріпитися на руських землях, надають заснованим єпископствам ряд привілеїв, дарують маєтки, збирають на їх користь податки. Їхні кафедральні собори заснують у відібраних православних церквах [1].

У 1413 р. була укладена Городельська унія між польським королем Владиславом II Ягайлом та великим князем литовським Вітовтом, у місті Городлі. За начебто благими намірами, ця унія надавала переваги тільки тому, хто сповідував християнську віру за вченням Римської церкви, тобто католикам. «Схизматики та інші невірні», а саме православні ніяких привілеїв не здобували. Усі католицькі соборні і приходські церкви у Великому князівстві Литовському отримували такі ж права і свободи, як і в Польщі. Згідно з цією унією всі посади воєвод, каштелянів та інших урядовців надавалися тільки особам католицького віросповідання. Унія з православними розглядалася ієзуїтами як перехідна ланка до католицької віри. Тому за планами польських католиків українське населення мало бути полонізованим через перехід від православної віри спочатку в уніатство, а потім у католицизм.

Тиск шляхти, невдачі Великого князівства Литовського у Лівонській війні 1558–1583 рр., прагнення отримати військову допомогу з боку Польщі в боротьбі з Московією примусили литовських магнатів піти на переговори з Польщею. 24 травня 1569 р. вони склали присягу Короні Польській. Потім було оголошено про приєднання до Польського королівства Київського і Брацлавського воєводств. Під Литвою залишилися тільки північно-західні руські землі: Берестейщина і Пінщина.

28 червня 1569 р. була підписана Люблінська унія, Польське королівство і Велике князівство Литовське об'єдналися в єдину державу – Річ Посполиту. Українські землі, що увійшли до складу Польщі, були поділені на Подільське, Брацлавське, Белзьке, Руське (з центром у Львові), Волинське (з центром у Луцьку) та Київське воєводства.

Католицька церква прагнула збільшити кількість своїх прихильників, тому в Україні засновували єзуїтські школи й колегіуми. Вони сприяли поширенню освіти: багато українців отримали змогу, закінчивши їх, навчатися в західноєвропейських університетах. Проте, платою за освіченість ставало, в більшості випадків, зречення рідної мови та батьківської віри [7].

У цих католицьких і протестантських школах, колегіумах та університетах православна українська молодь знайомилась і засвоювала католицький григоріанський хорал разом із чотириголосними протестантськими піснями. У другій половині XVI ст. друкуються цілі нотні збірки, які поширювалися на території Галичини та Волині. Це твори католицького композитора Себастьяна Фельштинського (родом з-під Самбора), протестантського педагога Йогана Шпангенберга. Їхні збірки мали шалену популярність і багаторазово перевидавались у Кракові [5, с. 50].

Наприкінці XVI ст. польський уряд в котре розпочинає переслідування Православної церкви. Польський король Сигизмунд керований іезуїтами проводить широкомасштабну експансію на православних з метою підкорення їх Римській церкві. Йому вдалося залучити на свій бік Київського митрополита Михайла Рогозу та більшу частину православних єпископів, які перебували на захоплених Річчю Посполитою руських землях. На першому етапі, а саме з другої половини XVI і до другої половини XVII ст., це більше мало вигляд урядових інтриг, часткового насильства, аніж систематичного гніту зведеного в норми закону. Польський уряд змушений був зважати на могутній православний опір як з боку простого населення – селян та козацтва, так і православних дворянських родів. Усі вони на той час були єдиним фронтом опору католицизму. Інколи керуючись політичними планами, деякі польські королі, намагалися загравати із пригніченим народом для боротьби з могутньою польською шляхтою. Так, польський король Володислав IV, прагнучи залучити козаків до участі в польсько-московській війні, видав, усупереч позиції польських магнатів у сеймі, так звані «Статті для заспокоєння руського народу». У цих «Статтях» було узаконено існування на території України двох українських митрополій – православної і греко-католицької, першу з яких, після укладення Берестейської унії 1596 р., польська влада трактувала як незаконну [3].

Поширенню католицької віри на українських теренах частково сприяла церковна криза серед православного духовенства. Дослідник О. Барвінський у своєму дослідженні зазначає, що більшість нижчого духовенства стали бідними і мусили обробляти землю власними руками. Старости та дідичі накладали на них різні повинності, а архіереї накладали на них різні податки, били та замикали у в'язниці. Священики отримували парафії не від своїх владик, а від дідичів, стаючи повністю від них залежними, навіть у духовних справах. Повага до нижчого духовенства серед простого народу значно впала так, що порядні люди не бажали вступати в цей стан. Інакша ситуація була з духовними ієрархами. Вищі духовні посади займають багаті шляхтичі, ігноруючи давнє виборне право і отримуючи посади від польського короля за свої вислуги та підкупи. Церковні владика обкладали своїх прихідських священиків податками, і, якщо ті не в змозі були їх сплатити, забороняли їм правити служби, а церкви закривали. У гонитві за матеріальними статками, церковні ієрархи не цураються виступати в судових трибуналах на розправах, подаючи позови та апеляцію на відсудження чужого майна.

На захоплених українських землях було знищено виборність духовенства і на зміну прийшло польське право патронату. Через деякий час всі вищі посади зайняли люди невідгодовані, без покликання, які дбали тільки про свої статки і зовсім не опікувались духовними питаннями. Селянство, втративши свої давні громадські права, не могло повною мірою протистояти католицькому наступу. Тільки міщани у великих містах, маючи певний рівень освіти, згуртовані в цехові організації та спілки за магдебурзькою хартією, змогли протистояти і реорганізувати діяльність церковних братств на захист православної віри [2].

Після введення Берестейської унії (1596) польські ієзуїти приймали всі міри до поступового нівелювання відмінностей між уніатами і католиками. Одним із важливих засобів зманювання православних і уніатів в католицьку віру було латинське оформлення богослужіння. У цей період польсько-католицька церковна культура досягла високого рівня розвитку завдячуючи багатьом європейським країнам, таким як Італії, Німеччині, Франції. Відповідно православній церковній монодії тяжко було протистояти польським католикам в богослужбовій співочій практиці, з його багатоголосними хорами та інструментальною музикою, серед якої особливе місце займала органна. Спочатку православні священнослужетелі називали католицький партесний спів «проклятим» [10, с. 207–208]. Так, відомий ревнитель благочестя афонський чернець Іван Вишенський протестував проти партесного багатоголосся в наступних різких виразах: «Латинський сморід з церкви вижену. Єдиною піснею Бога славте!». Таке несприйняття партесного співу було пов'язано з непримиренною боротьбою православних священників проти засилля католицької віри. Але згодом цей спів перестав піддаватися нападкам і вважатися таким собі підозрілим явищем в середовищі православних. Мелетій Смотрицький писав старцю Печерського монастиря Антонію Мутиловському: «Говорите, о проклята проклята унія! А чи давно говорили: о, клятий іскусний спів», це свідчить, зокрема, про те, що партесний спів, який вважався раніше «проклятим», вже визнається явищем цілком православним [8].

Більш системний характер боротьби проти уній та запровадження багатоголосного співу почалося з активною діяльністю православних церковних братств. У великих містах братства мали духовну та матеріальну підтримку від заможних городян та української шляхти, що давало їм змогу активно вести боротьбу проти католицизму та уніатства, а також запроваджувати досягнення європейської науки та музичної освіти. Наймогутнішими були православні церковні братства у Львові, Луцьку, Могильові, Києві.

Братства по-діловому перейняли досвід єзуїтів, активізували свою діяльність, почали надавати допомогу парафіяльній церкві в оздобленні й організації урочистих богослужінь. Уже з перших кроків братчики зрозуміли, що освіта – найкраща зброя для захисту своєї віри, подальшої діяльності та утвердження в суспільстві.

Під тиском прогресивних сил України польський король Стефан Баторій дозволив Віленському братству відкривати школи, а з 1585 р. це право поширювалося на всі братства Великого князівства Литовського та Галичини. Того ж року було зроблено перший набір до Львівської братської школи, а невдовзі такі заклади почали працювати у Рогатині, Городку, Перемишлі, Луцьку, Вінниці, Немирові, Кам'янці-Подільському, Кременці, Києві. При братствах працювали друкарні, зокрема Львівська, Віленська, Київська, Могилівська та ін.

Братські школи, які були організовані при православних монастирях та церквах в основному готували чтеців, співаків та священнослужителів. В цих школах учні вивчали св. письмо, арифметику, граматику, руську мову, важливе значення також приділялося і церковному співу. А саме, партесному співу, який ставав все більш популярним серед українського народу.

Засвоєння латинських концертних форм партесного співу почалося у Львівській братській школі, відкритій наприкінці XVI ст., яку в уставі було названо «школою для заняття вільними мистецтвами», з яких четвертим вважалася музика. Львівське Успенське братство, при якому було відкрито школу, подбало про свою незалежність, одержавши ставропігію від східних патріархів з метою отримання права на рішучі зміни в сфері культури та освіти. Естетична доктрина нової музичної освіти в Львівській школі випливала з нового мистецтва, орієнтованого на суто музичну, емоційну виразність. До вчителів школи висувалися вимоги доброго знання музики, що збігалось з освітніми новаціями західноєвропейського протестантизму.

Наприкінці XVI – початку XVII ст. Православна церква починає запроваджувати багатоголосний спів в богослужінні, щоб протистояти «солодкому звучанню мусикійських органів» [10, с. 207]. Ці нововведення знайшли підтримку з боку Олександрійського патріарха Мелетія Пігаса (1594–1598) і Константинопольського патріарха Кирила Лукаріса (1614), які благословили братчиків на «музичне співання, то есть нотное», тобто на навчання та виконання в церкві партесного співу за латино-польськими зразками.

Як зазначає Ю. Ясиновський, Львівська братська школа стала осередком створення оновленої музичної граматики, позбавленої схоластики й теоретизації, властивих деяким латинським посібникам, а головне, братські школи сприяли освоєнню техніки партесного концертного співу [13].

Засновуючи школи, православні братства турбувалися не тільки про високий рівень освіти, але і про організацію хорів, покращення їхньої професійної майстерності. На початку XVI ст. багатоголосний спів почав широко використовуватися в православному богослужінні. Це було зроблено на протигагу уніатським церквам, які перші почали використовувати партесний спів на своїх службах.

Д. Разумовський вказував на те, що луцькі братчики в 1624 р. вимагали від Ігумена Луцького братського монастиря аби він турбувався про дітей здібних до співу. У 1627 р. в бібліотеці православного Луцького братства зберігалися піснеспіви, розписані для п'яти, шести та восьми голосів. Це означає те, що церковні братства з раннього дитинства привчали своїх дітей до богослужбового співу. Таку ж турботу проявляли православні церковні братства у Могильові, Вільно, а пізніше і київське братство, яке тривалий час засуджувало партесний спів.

Київське братство було засноване в 1615 р., в нього увійшло багато заможних міщан і частина руської шляхти, а через рік до нього приєднується гетьман Петро Сагайдачний разом з усім військом Запорізьким. Як і інші братства, Київське Богоявленське братство ставило своїм завданням боротьбу проти полонізації, воно стало значною перешкодою для запровадження унії в Україні. За ініціативи Київського Богоявленського братства в Україні було відновлено православну церковну ієрархію,

ліквідовану після проголошення Брестської церковної унії 1596 р. При братстві було відкрито Київську братську школу. У 1632 р. з нею було об'єднано школу Києво-Печерської Лаври, що поклало початок Києво-Могилянській колегії [6]. У Києво-братській школі за участі козацтва починає формуватися новий напрям у розвитку партесного співу, а саме синтезування «мусикії» з імпровізаційним гуртовим співом, так формується багатоголосна псальма [12].

У православних церквах Польсько-Литовської держави почали використовувати багатоголосний спів, по-своєму переосмисливши здобутки західноєвропейської хорової та інструментальної музики. Виконавцями партесної музики були спеціально навчені хлопчики та дорослі професійні співці. Залучення жіночих голосів до виконання не практикувалось. Кількість голосів (партій) коливалась від 3 до 12, в окремих випадках досягала 48 [9]. При цьому І. Гарднер вказує, що такий спів відсторонював паству від участі в богослужінні і вони ставали пасивними слухачами [4, с. 18].

Наприкінці XVI ст. на українських теренах в богослужбову співочу практику вводиться лінійна нотація. Самим давнім на сьогодні є Супральський Ірмологіон, який має лінійну нотацію і датується 1601 р. Це свідчить про те, що вже наприкінці XVI ст. в практику православного богослужіння входить європейська лінійна нотація.

Приблизно за півстоліття до появи партесного співу стара крюкова нотація почала замінюватися на нотолінійну, близьку сучасній. Так почали записувати знаменний розспів і саме ця форма запису дозволила його розшифрувати в XX ст. Коли з'явився партесний спів, цю ж нотацію («київське знам'я») почали використовувати для запису партесної музики. Новітні дослідження авторитетних у цій галузі вчених показують, що на початковому етапі відбулося сплавлення поспівок знаменної одноголосної і нової багатоголосної музичної фактури [9].

Характерною особливістю, відзначав І. Гарднер, є те, що лінійна нотація була запозичена не з григоріанського співу польської католицької церкви, а з європейської світської музики, яка використовувала на той час п'ятилінійний нотопис. Дослідник І. Гарднер ставить цілий ряд запитань, на які в нього немає відповіді, зокрема: коли був запроваджений багатоголосний спів в українській православній церкві, до прийняття унії, чи після? Як виконувався стовповий спів на початку XVII ст. – одноголосно, як він був записаний в богослужбових співочих книгах, чи неодноголосно, наприклад в терцію? [4, с. 21].

Виникнення київської нотації пов'язують із розмежуванням норм нотопису: для запису прикладного, ірмологійного богослужбового співу та для партесних, концертних форм багатоголосся. Як відомо, з другої половини XVI ст. в українській церковній музиці була проведена реформа нотного запису і почала використовуватися п'ятилінійна нотація, яка була незалежною від мелодичних формул гласових поспівок та точно фіксувала кожен звук мелодії і поступово витіснила невменнубезлінійну нотацію.

У XVII ст. зміни нотопису торкнулися запису ритмічних тривалостей (довгі ноти типу «лонга» та «бревіс» були основою для дуже повільних темпів і поступово вийшли з ужитку у партесному співі, основними одиницями ритму стали ціла нота, півнота, чверть, вісімка в умовах нової акцентної метрики) та ключів. Реформа вимагала запису ірмологійних наспівів лише у ключі С на 3-й лінійці нотного стану; щодо інших позицій

ключа С, то їх використовували для фіксації різних хорових партій у багатоголосі з постійним складом голосів [11].

Дослідник І. Гарднер вважав, що богослужіння поступово перестає сприйматися як спів, воно стає певною прикрасою і втрачає органічний зв'язок із самим богослужінням [4, с. 81]. Ми згодні з думкою дослідника, і вбачаємо в цьому певну еволюцію, яка є характерною для будь-якого явища, навіть щодо православного богослужіння. Подібні процеси, а саме запровадження партесного співу і поступовий відхід від традиційної монодії, відбулися набагато раніше в європейських країнах. У результаті богослужбовий спів, який мав сакральну функцію та прикладне значення набрав рис естетичного значення, яка є головною функцією в мистецтві.

Відповідно, в Україні музичне мистецтво набувало нових рис і прагнуло вдовольнити не тільки релігійну, а й естетичну свідомість у ті часи. Український православний богослужбовий спів збагачується європейським нотописом та тонально-гармонічним багатоголоссям. Але українські митці, засвоївши досягнення західноєвропейської техніки церковного хорового письма та синтезувавши їх із національними традиціями (давньоукраїнськими монодіями, кантами, фольклором), створили власну модель церковної партесної музики.

Література

1. Антонович В. Б. *Монографии по истории Западной и Юго-Западной России* / В. Б. Антонович. – Київ, 1885. – Т. 1. – 351 с.
2. Барвінський О. *Ставропигійське братство Успенське у Львові* / О. Барвінський. – Львів, 1886. – 77 с.
3. Володислав IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>. – Назва з екрана.
4. Гарднер И. А. *Богослужебное пение Русской Православной Церкви* / И. А. Гарднер. – Москва, 2004. – Т. 1. – 495 с.
5. Ісаєвич Я. *Братства і українська музична культура XVI – XVIII століть* / Я. Ісаєвич. – Українське музикознавство. – Вип. 6. – Київ : Муз. Україна, 1971. – С. 48–57.
6. Київське Богоявленське братство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>. – Назва з екрана.
7. Люблінська унія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>. – Назва з екрана.
8. Мартынов В. *История богослужебного пения* / Мартынов В. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://krotov.info/libr_min/13_m/ar/typov_v_005.htm.
9. *Партесний спів* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki>. – Назва з екрана.
10. Разумовский Д. В. *Церковное пение в России* / Д. В. Разумовский. – Москва. 1-й вып. – 1867; 2-й вып. – 1868; 3-й вып. – 1869. – 362 с.
11. *Українська духовна музика* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrspiritmuz.net.ua/pages/5_4.html. – Назва з екрана.
12. Цалай-Якименко А. *Музыкально-теоретическая мысль на Украине в XVII столетии и труды Николая Дилецкого* / А. Цалай-Якименко. – *Musica Antiqua Europae Orientalis. Acta Scientifica*. – Bydgoszcz, 1969. – S. 357.
13. Ясіновський Ю. *Пісенний фольклор і музичне мистецтво* / Ю. Ясіновський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult246.htm>. – Назва з екрана.